

Een dal vol botten

Dit artikel behandelt het visioen van Ezechiël 37, en gaat in op de vraag hoe de opstandingsterminologie in vers 12 het beste vertaald kan worden.

Visioen van Ezechiël

Als er een ranglijst zou worden samengesteld van de minst gelezen boeken van de Bijbel, dan zou het boek Ezechiël waarschijnlijk hoog scoren. Toch bevat dit boek ook verschillende teksten die met recht heel beroemd geworden zijn. Eén daarvan is Ezechiël 37:1-14, ook wel aangeduid met de allitererende titel 'Het dal der dorre doodsbeenderen'. In dat gedeelte wordt op wonderschone wijze een visioen beschreven waarin Ezechiël naar een dal wordt gebracht dat vol ligt met botten van mensen.¹ God geeft de profeet de opdracht om tot de botten te spreken en ze in naam van God tot leven te wekken.

Zodra Ezechiël Gods bevel heeft opgevolgd, hoort hij een ratelend geluid,² en ziet hij hoe er spieren, vlees en huid om de botten heen groeien. Maar de lichamen leven nog niet. Eerst moet Ezechiël van God de wind roepen, die Gods levensadem in de lichamen blaast, zodat ze daadwerkelijk tot leven komen. Dan staan de lichamen op. Het is een massale groep mensen.

Slagveld

Van wie zijn de botten in het dal? Vers 9 biedt een aanknopingspunt. De menselijke overblijfselen in het dal worden daar *harugim* genoemd, 'gedoden'. In het dal liggen de slachtoffers van een enorme strijd. Daar past ook bij dat in vers 10 de omvangrijke groep mensen die tot leven is gekomen, wordt aangeduid als *gajil gadol meod meod*, letterlijk 'een geweldig groot leger'. Het ligt voor de hand om dit beeld van de botten van de gesneuvelden te associëren met alle Judeeërs die gedood werden tijdens Nebukadnessars verovering van Juda en Jeruzalem. De tekst impliceert dat deze doden niet begraven waren, maar verspreid lagen over het dal. Het niet begraven van doden was in de oudheid een van de straffen voor het breken van de eed van trouw. De doden werden voor straf op het open veld gegooid. Dat gold als een afschuwelijk levenseinde.

Als de botten die Ezechiël zag inderdaad afkomstig waren van Judeeërs die door het leger van Nebukadnessar waren gedood, wordt daarmee gesuggereerd dat zij een eed van trouw gebroken hadden. De achtergrond daarvan is als volgt: de Judeeërs hadden, bij monde van hun koning, trouw gezworen aan de koning van Babylonië. Deze eed, met het bijbehorende vazalverdrag, werd hun weliswaar opgelegd, maar was niettemin rechtsgeldig. Juda kwam echter in opstand tegen Babylonië, en schond zo het verdrag en brak de eed. In Ezechiël 17:11-24 wordt onomwonden verteld hoe Juda niet alleen zijn woord brak tegenover Babylonië, maar ook tegen de Heer, want de eed van trouw werd ook bij de eigen God gezworen.

Het neergooien van doden op het open veld wordt ook in Deuteronomium 28:25-26 als straf genoemd, tussen andere verbondsvloeken. Daar is het God zelf die dreigt met deze straf voor degenen die hem niet gehoorzaam zijn. Wellicht refereert het visioen van de uitgedroogde botten van de gesneuvelden bewust aan deze vloektekst in Deuteronomium.³

Kortom, het beeld van de uitgedroogde botten verwijst naar de hardhandige manier waarop de Babyloniërs het volk van Juda van de kaart hebben geveegd en de gruwelijke manier waarop veel Judeeërs aan hun einde zijn gekomen.

Graven

Maar de botten verwijzen niet alleen naar de Israëlieten die gevallen zijn in de strijd. Ze hebben ook een diepere, metaforische betekenis. In vers 11 legt God die betekenis aan Ezechiël uit. De botten stellen het *hele* 'huis van Israël' voor. De Israëlieten die nog over zijn, drukken hun eigen toestand uit met ditzelfde beeld: We zijn als uitgedroogde, levenloze botten, we hebben geen hoop en geen toekomst meer.⁴

In vers 12 ondergaat de metafoor een subtiele verschuiving. Het gaat in dit vers niet meer over botten die in een dal verspreid liggen, maar over lichamen in graven. God belooft dat hij de Israëlieten uit hun graven zal laten opstaan. Ook al zegt de tekst dit niet letterlijk, de context maakt duidelijk dat het 'graf' van de Israëlieten symbool staat voor hun ballingschap en voor de hopeloze toestand waarin ze zich bevinden. Ezechiël leeft onder een groep Judese ballingen in Babylonië. Nu mag hij van God een boodschap van hoop doorgeven aan zijn volksgenoten: God zal hen bevrijden uit de ballingschap en hen terugbrengen naar hun eigen land.⁵

Wederopstanding

Het verhaal over het dal vol uitgedroogde botten is niet alleen beroemd geworden vanwege het indrukwekkende beeld en de prachtige manier waarop dat beschreven wordt, maar vooral omdat Ezechiël 37 in de loop der eeuwen vaak is opgevat als een bewijstekst voor de opstanding van de doden. De levendige beschrijving van graven die worden geopend en doden die worden opgewekt, werd gezien als een profetie over de algemene wederopstanding van de doden aan het einde van de tijd.

Maar is dit idee van een eschatologische wederopstanding een betekenis die de auteur van het boek Ezechiël zelf ook heeft willen overbrengen? Dat hij dit als primaire betekenis van zijn tekst zag, is onwaarschijnlijk. Het beeld van de doden die tot leven worden gewekt, is in eerste instantie bedoeld als metafoor voor het herstel van het volk Israël. Het gebruik van deze metafoor, en het visioen als geheel, laten zien hoezeer het boek Ezechiël een cesuur wil aanbrengen tussen het oude Israël, dat vanwege zijn ongehoorzaamheid aan God ten onder is gegaan, en het nieuwe Israël, dat alleen kan opleven dankzij Gods genadige ingrijpen, en dat bestaat als een soort nieuwe schepping. Dat is de thematiek van het boek Ezechiël, en die wordt onderstreept door het gebruik van deze metafoor.⁶ Binnen de thematiek van Ezechiël, gaat het dus niet om een letterlijke, maar om een figuurlijke wederopstanding van Israël.

In de Babylonische en Perzische periode was het geloof in een algemene eschatologische wederopstanding nog niet volledig tot rijping gekomen. Dat blijkt indirect ook uit Ezechiëls antwoord op Gods vraag in 37:3. God vraagt daar aan Ezechiël: 'Mensenkind, kunnen deze beenderen weer tot leven komen?' Ezechiël geeft als antwoord: 'HEER, mijn God, dat weet u alleen.' Met dat antwoord sluit Ezechiël de mogelijkheid van een wederopstanding niet uit (voor God is immers niets onmogelijk), maar hij ziet het ook niet als een vanzelfsprekendheid. Hij legt dit in Gods handen. Van een verwachting van een algemene wederopstanding is in het Oude Testament alleen expliciet sprake in Daniël 12:1-2, een boek dat dateert uit circa de tweede eeuw voor Christus. Toch bevatten ook sommige oudere boeken sporen van een opstandingsgeloof. Voorbeelden van een opstanding uit de dood komen we bijvoorbeeld tegen in de verhalen over Elia en Elisa, die mensen uit de dood opwekten (1 Koningen 17:17-24, 2 Koningen 4:32-27), en in de boeken Hosea en Jesaja, waarin God als heerser over de dood wordt afgeschilderd (Hosea 13:14, Jesaja 25:8). Ook Ezechiël 37:1-14 maakt duidelijk dat voor God de dood niet het einde betekent. Een vastomlijnd beeld van een algemene opstanding van de doden aan het einde van de tijd, bestond echter nog niet, en kwam pas later tot ontwikkeling.⁷

Ezechiël 37:1-14 in het vroege jodendom en christendom

Wanneer Ezechiël 37:1-14 voor het eerst geïnterpreteerd werd als profetie over de eschatologische opstanding, is omstreden. Vermoedelijk gebeurde dit al binnen het vroege jodendom. Een voorbeeld zou te vinden kunnen zijn in fragmenten van het boek Pseudo-Ezechiël die gevonden zijn in Qumran. Dit boek stamt uit de tweede eeuw voor Christus, en is een herschrijving van het bijbelse boek Ezechiël. Het wijkt op verschillende punten van de bijbelse versie af. Een belangrijk verschil is, dat in Pseudo-Ezechiël de vraag die God in vers 3 aan de profeet stelt ('Mensenkind, kunnen deze beenderen weer tot leven komen?'), ontbreekt. In plaats daarvan wordt de vraag gesteld, hoe rechtvaardigen die Gods naam liefhebben, beloond zullen worden. Het antwoord op die vraag is het visioen: De rechtvaardigen zullen door God tot leven worden gewekt. Dit suggereert dat het visioen door Pseudo-Ezechiël niet werd gerelateerd aan het herstel van het volk Israël, maar aan het lot van de rechtvaardigen in de eindtijd. Een ander belangrijk verschil tussen het bijbelboek Ezechiël en Pseudo-Ezechiël is dat in Pseudo-Ezechiël de verzen 11-14 ontbreken. Dat zijn precies de verzen waarin het visioen metaforisch wordt uitgelegd. In plaats daarvan volgt in Pseudo-Ezechiël een vraag van Ezechiël aan God wanneer dit alles zal gebeuren.⁸

Ook in het Nieuwe Testament zijn aanwijzingen te vinden voor een letterlijke interpretatie van het visioen van Ezechiël. Zo heeft Matteüs 27:51-54 het beeld van de graven die worden geopend en de doden die worden opgewekt, waarschijnlijk overgenomen uit Ezechiël 37:1-14, en opgevat als een opstanding in letterlijke zin. De tekst in Matteüs beschrijft hoe na de dood van Jezus de graven opengaan en de lichamen van 'veel gestorven heiligen' tot leven worden gewekt. Na Jezus' opstanding 'kwamen ze uit de graven, gingen de heilige stad binnen en maakten zich bekend aan een groot aantal mensen.'

De rabbijnse getuigen verschillen van mening over Ezechiël 37:1-14. Sommige veronderstellen dat Ezechiël naar een historische gebeurtenis in zijn eigen tijd verwijst. Andere rabbijnse bronnen interpreteren de passage als een profetie over de eschatologische opstanding in het Messiaanse tijdperk.⁹ Maar ook de opvatting dat het visioen een metafoor was voor het herstel van Israël bleef bewaard in de joodse traditie.¹⁰

Bij de vroege kerkvaders overheerst een letterlijke, eschatologische interpretatie van de tekst. In hun discussies over de wederopstanding verwijzen ze vaak naar Ezechiëls visioen. Voorbeelden van kerkvaders die Ezechiël 37:1-14 citeerden om hun geloof in een eschatologische opstanding te onderbouwen, waren Justinus Martyr (tweede eeuw), Irenaeus (tweede eeuw), en Methodius (begin vierde eeuw).¹¹

Dat het visioen van Ezechiël 37 een rol speelde in de joodse en vroegchristelijke tradities als profetie over de opstanding van de doden, blijkt niet alleen uit teksten, maar ook uit afbeeldingen. In de synagoge van Dura Europos, uit de derde eeuw na Christus, is een muurschildering te zien waarop het visioen uit Ezechiël als een soort stripverhaal wordt afgebeeld.¹² Het is duidelijk dat de opwekking van de doden hier geplaatst wordt aan het einde van de tijd, en verbonden wordt met de wijdverbreide Hellenistische voorstelling van de onsterfelijke ziel. Zo wijst de profeet Ezechiël op de schildering met zijn hand naar een berg die te herkennen is als de Olijfberg uit de profetie over de eindtijd van Zacharia 14:4. Ook zijn er op de schildering kleine gevleugelde wezens zichtbaar, die de zielen verbeelden die met de lichamen verenigd gaan worden.¹³

Samenvattend kan gesteld worden dat de interpretatie van Ezechiël 37:1-14 in het licht van een eschatologische opstanding oude wortels heeft en een wijde verspreiding kende. Nog steeds wordt de tekst binnen het christendom soms op deze manier gelezen. Desondanks doet dit niets af aan de vaststelling dat in het boek Ezechiël het visioen als metafoor voor het herstel van Israël is bedoeld.

Ezechiël 37:12 in de *Bijbel in Gewone Taal*

Voor de betekenis van het motief van de wederopstanding in Ezechiël 37:1-14, is vooral vers 12 een belangrijk vers. Een letterlijke vertaling daarvan luidt als volgt:

Profeteer daarom en zeg tegen hen: "Dit zegt God, de HEER: Zie, ik open jullie graven, en ik doe jullie uit jullie graven opkomen, mijn volk, en ik zal jullie [terug]brengen naar het land van Israël."

De discussie bestaat vooral rondom het woord 'graven' en de betekenis ervan. Zoals gezegd, maakt de context aannemelijk dat met de graven van de Israëlieten hun ballingschap wordt bedoeld. De *Groot Nieuws Bijbel* (GNB) maakt dat expliciet in de vertaling: 'Ik haal jullie uit het graf van de ballingschap.' Er zijn echter ook andere interpretaties mogelijk. Volgens M. Greenberg staan de graven voor de vertwijfeling van de Israëlieten, zoals beschreven in het vorige vers.¹⁴ Die betekenis speelt zeker ook een rol. De graven duiden niet alleen op de ballingschap van de Israëlieten, maar ook op de wanhoop en de vertwijfeling die daar het gevolg van zijn. De graven symboliseren de doodse toestand waarin de ballingen zich bevinden en waardoor ze zichzelf zien als 'uitgedroogde botten' (vers 11). Tot slot zijn er, zoals hierboven beschreven, in de loop der eeuwen veel uitleggers geweest die de voorstelling van de opwekking uit de graven niet als metafoor hebben opgevat, maar als toekomstige realiteit.

Voor de vertaalkeuze van de BGT is allereerst bepalend dat de tekst in vertaling duidelijk en ondubbelzinnig moet zijn. Dat is immers het hoofddoel van deze vertaling. Maar natuurlijk streeft elke vertaler ernaar om, binnen de grenzen die de vertaalregels stellen, zoveel mogelijk van de rijkdom van de tekst te behouden.

Dat hebben we ook bij het vertalen van Ezechiël 37:12 nagestreefd. We hebben een aantal mogelijke weergaven tegen elkaar afgewogen:

- (a) De voorstelling van de opwekking uit de graven kan letterlijk vertaald worden, zonder een (veronderstelde) betekenis eraan toe te voegen:

Luister, mijn volk. Ik zal jullie graven openmaken. Ik zal jullie uit je graven laten opstaan, en jullie terugbrengen naar het land Israël.

Een dergelijke vertaling heeft voordelen, maar verdient desondanks niet de voorkeur voor de BGT. Ze botst namelijk met de regels die voor de BGT zijn opgesteld. In deze vertaling wordt een metafoor alleen gehandhaafd als het duidelijk is wat ermee bedoeld wordt, en dat is hier niet het geval.¹⁵

- (b) De voorstelling van de opwekking uit de graven kan in de vertaling neergezet worden als metafoor, waaraan vervolgens de (veronderstelde) betekenis wordt toegevoegd, zoals bijvoorbeeld in de GNB:

*Mijn volk, ik zal jullie graven openbreken. Ik haal jullie uit **het graf van de ballingschap** en breng je terug naar Israël, naar je eigen land. (GNB)*

Natuurlijk is de formulering 'het graf van de ballingschap' niet geschikt voor de BGT: 'ballingschap' wordt in deze vertaling met andere termen weergegeven, en de metafoor van het graf is nog steeds niet voldoende duidelijk. Bovendien perkt deze weergave de betekenis in. Het wordt nu uitsluitend een aanduiding van de terugkeer uit de ballingschap, terwijl de essentie van de tekst is, dat dit niets minder is dan de herleving van een verloren volk!

- (c) De voorstelling van de opwekking uit de graven kan worden geïnterpreteerd als metafoor, waarvan in de vertaling vervolgens alleen de veronderstelde betekenis wordt gegeven:

Luister, mijn volk. Ik zal jullie weer leven geven. Ik zal jullie bevrijden uit de ballingschap en jullie terugbrengen naar je eigen land.

Het beeld dat God de graven openmaakt en de doden opwekt, is hier enerzijds geïnterpreteerd in de zin dat God de Israëlieten weer leven zal geven (dat is eigenlijk weer een metafoor voor 'nieuwe moed' of 'een nieuw begin'). Het 'graf' of de 'dood' zijn zo beelden voor moedeloosheid en een hopeloze toestand, voortbordurend op de uitspraak van de Israëlieten in vers 11 dat ze uitgedroogde botten zijn en geen hoop meer hebben. In de tweede plaats is de opwekking uit de graven gezien als beeld voor de bevrijding uit de ballingschap, en is die betekenis in de vertaling geïntegreerd.

Dit levert een heldere en begrijpelijke vertaling op. Een groot nadeel is echter dat het beeld van de 'geopende graven' nu ongenoemd blijft. Het belang van dat beeld is nu juist, dat Israël in ballingschap daarmee als 'even dood' als de gesneuvelden in en rond Jeruzalem wordt voorgesteld. Het volk als geheel is 'dood' en wordt door God weer tot leven gewekt. Het beeld van de graven die geopend worden, is nodig om de terugkeer en het herstel het gewicht te verlenen dat het in de thematiek van Ezechiël heeft. En er speelt nog iets mee: als een beeld in de tekst in de uitlegggeschiedenis zo'n grote rol is gaan spelen, dan is het belangrijk om dat beeld te behouden in de tekst, voor de continuïteit van de traditie.

- (d) De voorstelling van de opwekking uit de graven kan worden geïnterpreteerd als metafoor, waarvan in de vertaling eerst de betekenis wordt gegeven, met daaraan toegevoegd het beeld in de vorm van een vergelijking. Op deze wijze worden metaforen vaker vertaald in de BGT. In het geval van Ezechiël 37:12 kan dit op twee manieren:

1. Het beeld kan in de vergelijking worden neergezet als iets irreëls, als iets dat niet daadwerkelijk plaatsvindt ('Het zal zijn alsof ...'):

*Luister, mijn volk. Ik zal jullie weer leven geven. **Het zal zijn alsof** ik graven openmaak en dode mensen uit hun graf laat opstaan. Ik zal jullie bevrijden en jullie terugbrengen naar het land Israël.*

2. Het beeld kan in de vergelijking worden neergezet als iets reëls, als iets dat ook in werkelijkheid plaatsvindt ('net zoals ...'):

*Luister, mijn volk. Ik zal jullie weer leven geven, **net zoals** ik graven openmaak en dode mensen uit hun graf laat opstaan. Ik zal jullie bevrijden en jullie terugbrengen naar het land Israël.*

In beide versies wordt het beeld van de graven die door God worden opengemaakt, bewaard. Op die manier brengen beide versies het grote gewicht onder woorden dat wordt toegekend aan de bevrijding uit de ballingschap: het dode volk wordt weer levend gemaakt door God. De auteur van het boek Ezechiël stelt de bevrijding uit de ballingschap voor in termen van een wederopstanding uit de dood, en maakt op die manier duidelijk dat alleen God dit kan bewerkstelligen. Beide versies volgen die manier van spreken, en wel – op grond van de vertaalregels van de BGT – met behulp van een vergelijking. In deze beide weergaven is het duidelijk dat het in de context van Ezechiël 37 gaat om een bevrijding uit ballingschap. Door de vergelijking wordt aan die bevrijding het door de tekst beoogde gewicht toegekend: het is te vergelijken met een opstanding uit de dood.

Maar welk van de twee versies verdient nu de voorkeur? In de eerste versie heeft de verwijzing naar de geopende graven een beperkte reikwijdte: het is niet iets dat daadwerkelijk, letterlijk, gebeurt, maar dient alleen als vergelijking om gewicht toe te kennen aan de bevrijding uit de ballingschap. Dat past op zichzelf goed bij de betekenis van deze passage binnen het boek Ezechiël, maar niet bij de betekenis die er in de latere geloofstraditie aan is toegekend.

Voor de BGT is daarom, na veel wikken en wegen, gekozen voor de laatstgenoemde optie. Het is, historisch gesproken, een nadeel dat men de tekst nu kan lezen alsof het in Ezechiëls tijd een gevestigde geloofsovertuiging was dat God mensen uit de dood opwekt. Maar het voordeel van deze weergave weegt zwaarder. Op deze manier blijft de continuïteit met de gangbare uitleg van de latere geloofstraditie bewaard. We vertalen immers geen dode teksten, maar teksten die onderdeel zijn van een levende geloofstraditie. Waar mogelijk blijft ook in de BGT die continuïteit bewaard.

Noten

- 1 Het is onduidelijk of de bijbeltekst beschrijft dat Ezechiël een visioen kreeg, of dat hij in werkelijkheid naar het dal werd gebracht. Het gebruik van het partikel *hinneh* (vers 2) dat in het Oude Testament gebruikelijk is in beschrijvingen van dromen en visioenen, wijst eerder in de richting van het eerste. Zie D. Block, *The Book of Ezekiel Chapters 25-48*, Grand Rapids 1998, 372.
- 2 Het Hebreeuws gebruikt het woord *ra'asj*, 'beving, aardbeving, geratel' (vers 7). Veel vertalingen geven dit weer als 'een ratelend geluid': het geluid van de botten die tegen elkaar aan komen. De NBV vertaalt met 'geruis,' verwijzend naar het geluid van de botten die naar elkaar toe bewegen. Volgens Greenberg zou het vertaald moeten worden met 'ein Beben' (M. Greenberg, *Ezechiel 21-37*, Freiburg 2005, 458).
- 3 Block, 377-378.
- 4 Vergelijk voor een dergelijk beeld Spreuken 17:22.
- 5 Block, 379-381; B. Maarsingh, *Ezechiël III*, Nijkerk 1991, 78, 85-86; Greenberg, 453-454, 461.
- 6 Th. Renz, *The Rhetorical Function of the Book of Ezekiel*, Leiden 1999, 199-209.
- 7 Block, 374-375, 386-387; Maarsingh, 79-80.
- 8 M. Popović, 'Qumran en het vroege Jodendom: Betekenis en achtergrond van de Dode Zeerollen' in: M.J. de Jong en J. van Dorp (red.), *Qumran en de Bijbel. Over Ontstaan, Overlevering en Vertaling van de Bijbel*, Heerenveen 2013, 63-65; J. Tromp, 'Can These Bones Live?' in: H.J. de Jonge en J. Tromp, *The Book of Ezekiel and its Influence*, Hampshire 2007, 72. Tromp stelt de gangbare visie dat Pseudo-Ezechiël een vroeg bewijs voor een 'wederopstandings-interpretatie' van Ezechiël 37:1-14 levert, ter discussie. Volgens Tromp werd Ezechiël 37 pas voor het eerst op die manier geïnterpreteerd door christelijke auteurs vanaf de tweede eeuw na Christus.
- 9 Block, 388-390; Maarsingh, 87.
- 10 Greenberg, 463.
- 11 Tromp, 62; Block, 388-390; Greenberg, 462-463.
- 12 Deze synagoge is opgegraven in de jaren dertig van de vorige eeuw in de plaats Dura Europos in Syrië. Het is een van de oudst bewaard gebleven synagogen, en is vooral bekend vanwege de vele muurschilderingen.
- 13 Klaas Spronk, 'Wie het weet mag het zeggen: opstanding der doden volgens Ezechiël 37' in: *Interpretatie* 13/3 (2005), 4-5.
- 14 Greenberg, 460.
- 15 Over het vertalen van metaforen in de BGT is meer te lezen in het artikel van M.J. de Jong, 'Verduidelijking in de *Bijbel in Gewone Taal*' in: *Met Andere Woorden* 32/2 (2013), 15-21.

Dr. M. van der Vorm-Croughs is als oudtestamenticus werkzaam bij het Nederlands Bijbelgenootschap voor het project Bijbel in Gewone Taal.